

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قدس)

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته: علوم قرآنی

موضوع: آیین همزیستی ملل از دیدگاه

قرآن (تعامل مسلمانان با سایر ملت‌ها)

استاد راهنما:

حجة الاسلام و المسلمین جناب آقای علی اکبر بابائی

استاد مشاور:

حجة الاسلام و المسلمین جناب آقای عباس کعبی

دانش پژوه:

اسمعیل سلطانی

بهار: ۱۳۸۳

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چکیده:

رساله حاضر تحت عنوان (آیین همزیستی ملل از دیدگاه) به بررسی روابط اخلاقی و حقوقی مسلمانان با ملل دیگر؛ (کافر، مشرک و اهل کتاب) می‌پردازد. (قرآن کریم) به عنوان یکی از منابع یا مهمترین منبع شناخت اسلام به تمام ابعاد فردی و اجتماعی مسلمانان با یکدیگر و با غیرمسلمانان پرداخته است در آیات قرآن غیر مسلمانان با سه واژه کافر، مشرک و اهل کتاب یاد شده‌اند اهل کتاب شامل یهود، نصاری و احیانا مجوس و صابئین می‌شود از دید ما شرک مانند ایمان دارای مراتب مختلف است و معنای اصطلاحی آن شامل اهل کتاب نمی‌شود. در یک تقسیم‌بندی کلی غیرمسلمانان به دو گروه حربی و غیرحربی؛ و غیرحربی نیز به سه گروه گروه معاهد، ذمی و مستأمن تقسیم می‌شوند. از آیات شریفه اصول کافی همزیستی راجع به همه گروه‌های کافران استفاده می‌شود که عبارتند: اصل وجوب دعوت به توحید و اسلام، تالیف قلوب، نفی اجبار در پذیرش دین، کرامت انسان، عدل، احسان، وفای به عهد و پیمان، منع فساد در روی زمین و احترام به خون انسانها، مقابله به مثل، نفی سلطه کافران بر مسلمانان، عدم موالات کفار و جنگ یا صلح در صورتی که مصلحت اقتضا کند. غیرحربی از کافران احکام حقوقی و اخلاقی ویژه‌ای را دارا هستند. در آیات قرآن رفتارهای نزدیک مسلمانان با غیر مسلمانان اعم از فردی، خانوادگی، اجتماعی، و روابط اقتصادی، فرهنگی، قضایی و حقوقی و روابط سیاسی مطرح شده است. بر اساس آیات قرآن، مشرکان به هیچ وجه حق نزدیک شدن به مسجدالحرام را ندارند ولی حرمت ورود کافران به سایر مکان‌های مقدس اثبات نمی‌شود. و نیز حرمت ورود اهل کتاب به مسجد الحرام و سایر مکان‌های مقدس اثبات نمی‌شود. ذبایح مشرکان مطلقا حرام است. اما در باره ذبایح اهل کتاب اکثر فقهای اهل سنت، معتقد به حلال بودن آن هستند و اکثر فقهای شیعه حکم به حرمت ذبایح اهل کتاب داده‌اند از دید آیات، آنچه از اهل کتاب بر مسلمان حلال شمرده شده است انواع غذاهای پخته شده به دست اهل کتاب است

البته در صورتی که غذای آنان از گوشت ذبیحه خود آنان تهیه نشده باشد و یقین به نجاست عرضی (نحس شدن با مانند شراب یا آبجو و مانند آنها) نباشد. از دید آیات، ازدواج با زنان مشرک جایز نیست ولی ازدواج با زنان پاکدامن از اهل کتاب همانند زنان پاکدامن مؤمن بر مسلمانان حلال است ولی از نگه‌داری همسر دائم کافر در صورت اسلام آوردن یکی از زوجین نهی شده است. روابط اقتصادی با کافران در صورتی که از نوع معاملات حرام نباشد و موجب سلطه غیر مسلمانان بر مسلمانان و کشور اسلامی نباشد مانعی ندارد. در روابط حقوقی و قضائی اگر طرفین دعوا اهل کتاب باشند بر اساس آیات قرآن، حاکمان اسلامی جایز است بر اساس شریعت اسلام، نسبت به اهل کتاب حکم صادر نمایند. ولی اگر یکی از طرفین دعوا مسلمان باشد حاکم اسلامی وظیفه دارد به دعوا رسیدگی کرده و به عدالت حکم نماید. اصل نفی سلطه و حاکمیت کافران بر مسلمانان (نفی سیل) بر تمام اصول دیگر حاکمیت دارد و تمام روابط از جمله روابط فرهنگی و سیاسی باید بر اساس این اصل برنامه‌ریزی و کنترل شود و به مقتضای این اصل، ارتباط میان مسلمانان و کافران نباید به گونه‌ای باشد که ذلت جامعه‌ی اسلامی از آن استشمام شود و زمینه نفوذ سیاسی و حاکمیت آنان بر کشور اسلامی را فراهم کند. پیمان صلح با همه گروه‌ها و ملت‌های غیر مسلمان مشروع است. و اهل امان نیز شامل مشرکان و اهل کتاب می‌شود ولی پیمان ذمه منحصرًا میان مسلمانان و اهل کتاب بسته می‌شود.

فهرست مطالب

بخش اول: کلیات و شناسایی غیر مسلمانان در قرآن.....	۱
فصل اول: تبیین واژگان موضوع	۲
۱) واژگان موضوع.....	۲
آیین	۲
همزیستی	۲
ملل	۳
معنای اصطلاحی ملت در حقوق:	۴
قرآن و روایات مفسر آن	۶
۲) قلمرو تحقیق	۷
۳) اهداف	۷
۴) اهمیت و ضرورت تحقیق	۸
۵) سؤالات اصلی و فرعی تحقیق	۹
۶) روش تحقیق	۱۰
۷) پیشینه بحث، نوآوری‌ها	۱۱
۸) گزارش کلی تحقیق:	۱۶
فصل دوم : واژه هایی که در قرآن کریم در مورد غیر مسلمانان به کار رفته است.....	۱۷
الف- کافر	۱۷
گستره کاربرد کافر در آیات قرآن:	۱۸
ب- مشرک:	۲۱
ج- اهل کتاب:	۲۳
قلمرو اهل کتاب در آیات قرآن:	۲۳
اهل کتاب بودن مجوس	۲۴
اهل کتاب بودن صابئین:	۲۷
واژه‌هایی که در قرآن کریم در مورد اهل کتاب بکار رفته است:	۳۱
۱- هود، یهود و بنی اسرائیل:	۳۱

- ۲- نصاری ، اهل الانجیل: ۳۲
- ۳- قسّسین: ۳۳
- ۴- رُهبان: ۳۴
- ۵- حواریّون: ۳۴
- ۶- ربّانیّون: ۳۵
- ۷- احبار: ۳۵
- شرک اهل کتاب از منظر آیات قرآن : ۳۶
- ادله قول به شرک اهل کتاب: ۳۶
- ادله قول به عدم شرک اهل کتاب: ۴۰
- نظر نهایی: ۴۲
- فصل سوّم : تقسیم غیر مسلمانان به حربی و غیر حربی و واژگان مربوطه: ۴۴
- الف) کافران حربی: ۴۴
- ب) کافران غیر حربی: ۴۶
- تعریف عهد و عقد : ۴۷
- انواع عقد و قرار دادها در رابطه با غیر مسلمانان: ۴۸
- ۱- عقد هدنه یا صلح: ۴۸
- ۲- عقد ذمه: ۴۹
- ۳- عقد استیمان: ۵۰
- ۴- عقد تحکیم: ۵۰
- ۵- قرار داد ارضی: ۵۱
- ۶- عقود معین مالی: ۵۱
- تعریف معاهد و گروههای آن: ۵۱
- معاهد: ۵۱
- ۱- اهل هدنه: ۵۲
- ۲- ذمی یا اهل ذمه : ۵۲
- ۳- اهل امان: ۵۳

بخش دوم: اصول همزیستی و اصل اولی در روابط با غیر مسلمانان.....	۵۴
فصل اول : اصول همزیستی	۵۵
۱- اصل وجوب دعوت به توحید و اسلام.....	۵۶
۲- اصل تالیف قلوب.....	۶۳
۳- اصل نفی اجبار در پذیرش دین	۶۵
۴- اصل کرامت.....	۷۰
۵- اصل عدل	۷۴
۶- اصل احسان:.....	۷۹
۷- اصل وفای به عهد و پیمان	۸۲
۸- اصل منع فساد در روی زمین و احترام به خون انسانها:.....	۸۶
۹- اصل مقابله به مثل:	۸۷
۱۰- اصل نفی سلطه کافران بر مسلمانان (نفی سیل):.....	۹۰
۱۱- اصل عدم موالات کفار:.....	۹۵
فصل دوم: اصل اولی در روابط خارجی دولت اسلامی ، جنگ یا صلح؟	۱۰۸
مقدمه.....	۱۰۸
گروه‌های غیر مسلمان	۱۱۰
۱. کافران حربی.....	۱۱۰
۲. کافران غیر حربی	۱۱۰
دیدگاه‌ها.....	۱۱۱
۱. دیدگاه جنگ	۱۱۱
۲. دیدگاه صلح.....	۱۱۳
۳. دیدگاه جنگ برای برچیده شدن حاکمیت کفر.....	۱۱۳
۴. دیدگاه دعوت	۱۱۳
بررسی آیات	۱۱۴
الف) آیات جنگ	۱۱۴
۱. سوره بقره آیه ۱۹۰	۱۱۴
۲. سوره بقره، آیه ۱۹۳	۱۱۶

۱۱۷	نقد و بررسی:
۱۱۹	۳. سوره توبه آیه ۵
۱۲۰	نقد و بررسی:
۱۲۵	۴. سوره توبه آیه ۲۹
۱۲۶	۵. سوره توبه آیه ۷۳
۱۲۷	۶. سوره توبه آیه ۱۲۳
۱۲۹	۷. سوره محمد آیه ۴
۱۳۰	ب) آیات صلح
۱۳۰	۱. سوره انفال آیه ۶۱
۱۳۱	۲. سوره محمد آیه ۳۵
۱۳۱	۳. سوره بقره آیه ۲۰۸
۱۳۳	نتیجه بررسی آیات جنگ و صلح
۱۳۳	اهداف تشریع جنگ با کافران
۱۳۴	۱. دفاع از جان و مال و رفع ستم:
۱۳۴	۲. نجات مستضعفان:
۱۳۵	۳. مقابله به مثل
۱۳۶	۴. رفع مانع از تبلیغ دین
۱۳۶	۵. قتال به هدف سرکوب پیمان شکنان:
۱۳۷	۶. جلوگیری از نابودی معابد دینی بدست کافران:
۱۳۸	نتایج
۱۴۲	بخش سوم: آیین همزیستی با کافران غیر حربی
۱۴۳	فصل اول: آیین همزیستی عام با همه گروههای غیر حربی:
۱۴۴	الف- روابط اخلاقی و اجتماعی:
۱۴۴	۱. رعایت عدالت در برخوردها:
۱۴۶	۲. نیکی کردن به پیمان داران
۱۴۷	۳. امانت داری و پایبندی به عهد و پیمان
۱۴۹	۴. جدال احسن با اهل کتاب هنگام دعوت به توحید و اسلام

۵. دوستی نکردن با غیر مسلمانان: ۱۵۰
۶. همراه نگرفتن از کافران ۱۵۱
۷. پیروی نکردن از کافران ۱۵۲
۸. نرمی و سازش نکردن با آنان ۱۵۳
۹. یاری نکردن کافران بر ضد مسلمانان ۱۵۴
۱۰. فروتن نبودن در برابر کافران ۱۵۴
۱۱. شرکت نکردن در محافل آنان ۱۵۵
۱۲. استغفار نکردن برای آنان ۱۵۵
۱۳. دشنام و ناسزا به آنان ۱۵۷
۱۴. منع فساد در روی زمین و لزوم احترام به خون انسانها: ۱۵۷
۱۵. ورود غیر مسلمانان به مسجد الحرام و سایر مکانهای مقدس ۱۵۹
- ورود غیر اهل کتاب (مشرکان و بت پرستان) به مکانهای مقدس ۱۵۹
- ورود اهل کتاب به مکانهای مقدس ۱۶۴
۱۶. استفاده از طعام و ذبایح غیر مسلمانان: ۱۶۸
- روابط خانوادگی با غیر مسلمانان ۱۷۲
۱. ازدواج مرد مسلمان با زنان مشرک و ازدواج زن مسلمان با مرد مشرک ۱۷۲
۲. ازدواج مرد مسلمان با زنان اهل کتاب: ۱۷۴
۳. اسلام آوردن یکی از زوجین ۱۷۸
- ج. روابط اقتصادی: ۱۸۳
- د. روابط فرهنگی: ۱۸۵
- هـ. روابط قضایی و حقوقی ۱۸۵
- و. روابط سیاسی: ۱۸۸
- فصل دوم: آیین همزیستی خاص با هر یک از گروههای معاهد: ۱۸۹
۱. آیین همزیستی با اهل هدنه یا مصالح: ۱۸۹
۲. آیین همزیستی با اهل ذمه: ۱۹۲
- تعریف اهل ذمه: ۱۹۲
- آیه جزیه: ۱۹۲
- ویژگیهای اهل کتاب در آیه: ۱۹۳

۱۹۴	معنا و مفهوم «جزیه»:
۱۹۵	وجه تسمیه جزیه:
۱۹۶	معنای «صَاغِرُونَ»:
۱۹۷	نکاتی که از آیه استفاده میشود عبارت است از:
۱۹۷	الف) مراد از اهل ذمه:
۱۹۹	ب) فلسفه و علت قتال با اهل کتاب:
۲۰۰	ج) هدف از قتال اهل کتاب:
۲۰۰	د) آثار قرار داد ذمه:
۲۰۱	هـ) شرایط قرار داد ذمه:
۲۰۲	۳- آیین همزیستی با اهل امان:
۲۰۳	نکاتی راجع به اهل امان:
۲۰۳	اول) مشروع بودن امان:
۲۰۳	دوم) گستره اهل امان:
۲۰۴	سوم) درخواست مستأمن شرط تحقق امان:
۲۰۴	چهارم) شرط دیگر تحقق امان:
۲۰۴	پنجم) مقصود از «كَلَامَ اللَّهِ»: در آیه امان:
۲۰۵	ششم) هدف از امان دادن، اطلاع یافتن از حقیقت دعوت است:
۲۰۵	هفتم) امنیت مالی و جانی اهل امان:
۲۰۵	هشتم) مدت امان:
۲۰۶	نهم) یکی از حقوق اهل امان:
۲۰۶	دهم) اعتبار تعهد امان دهنده:
۲۰۶	یازدهم) قبول ذمه توسط مستأمن:
۲۰۶	شبهه نسخ آیه امان:
۲۰۸	خاتمه: نتایج و پیشنهادها:
۲۰۸	الف. نتایج:
۲۱۴	ب. پیشنهادها:
۲۱۵	منابع و مأخذ:

بخش اول:

کلیات و شناسایی

غیر مسلمانان در قرآن

در این بخش به بحث و بررسی پیرامون مفهوم واژگانی می‌نشینیم که به نحوی در مباحث آینده مداخلیت دارند و در طول بحث بارها اسمی از آن به میان خواهد آمد.

فصل اول: تبیین واژگان موضوع

۱) واژگان موضوع

آیین

این واژه در کتب لغت به معنای روش، قانون، خلق و خصلت، شریعت، منش، و ... آمده است.^۱ از آنجا که «آیین» هم به قانون معنا شده و هم به خلق؛ منظور ما از این واژه در عنوان کتاب احکام حقوقی و اخلاقی میان مسلمانان با غیر آنان است بنابراین بحث ما روابط اخلاقی و حقوقی اعم از فردی، خانوادگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، نظامی و قضایی مسلمانان با غیر مسلمانان را شامل می‌شود.

همزیستی

این واژه در کتب لغت به معنای باهم زیستن، بفعالت حیاتی و مراوده ادامه دادن، زندگی دوتن یا دو گروه با یکدیگر در حالیکه شاید مناسب یکدیگر نباشند، زندگی مردم دو کشور با کمک اقتصادی و سیاسی به همدیگر آمده است.^۲ در جامعه شناسی، مناسبات و وابستگی متقابل گروه‌های مختلف درون یک اجتماع را هنگامی همزیست توصیف می‌کنند که گروه‌ها ناهمانند و مناسبات آن‌ها مکمل یکدیگر باشد.^۳

۱- ر.ک: علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ ش.، محمد معین، فرهنگ فارسی، چ ۵، تهران، سپهر، ۱۳۶۲ ش. ذیل واژه آیین

۲ - ر.ک: لغتنامه دهخدا؛ فرهنگ فارسی معین؛ حسن عمید، فرهنگ عمید، تهران: ابن سینا، ۱۳۳۷ ش. ذیل واژه همزیستی

۳ - الیو، استالی براس، آلن بلوک، فرهنگ اندیشه نو، مترجمان: احمد بیرشک و دیگران، تهران: انتشارات مازیار، ۱۳۶۹ ش. ذیل واژه همزیستی

اصطلاح همزیستی مسالمت آمیز در علوم سیاسی از همین معنای پیش گفته ناشی شده است و به ادامه فعالیتها و رابطه دو یا چند دولت که از لحاظ نوع و رژیم حکومت با یکدیگر فرق دارند بوجهی توأم با صلح و سلم اطلاق می‌شود.^۱

و در اصطلاح حقوق بین الملل به نحوه مناسبات، بین ممالکی که دولت‌های آنها دارای نظام‌های اجتماعی و سیاسی مختلف هستند اطلاق می‌شود.^۲

مقصود ما از همزیستی ملل در این نوشتار نحوه روابط حقوقی و اخلاقی و ارزش‌ها و هنجارهایی است که اسلام به عنوان سازوکار زندگی خانوادگی و اجتماعی برای بشر ارائه کرده است تا روابط میان یک فرد مسلمان با یک غیر مسلمان و یا رابطه یک جامعه اسلامی با جامعه‌ای غیر اسلامی است به ظلم و تجاوز منجر نشود و حقوق افراد پایمال نشود.

ملل

«ملل» جمع «ملت» است و ملت از ریشه «ملل»^۳ پانزده مرتبه در قرآن کریم آمده است این واژه در کتب لغت به معنای دین آیین و شریعت است^۴ و بر آیین باطل نیز اطلاق می‌شود در قرآن کریم این واژه هم بر شرایع الهی اطلاق شده است مانند «وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِّلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا

۱ - محمد معین، فرهنگ فارسی معین

۲ - علی آقا بخشی، فرهنگ علوم سیاسی، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، ۱۳۷۴ ش. ص ۲۴۶

۳ - راغب اصفهانی واژه ملت را از ریشه املا (دیکته نمودن) دانسته و می‌نویسد: علت اینکه دین و شریعت، ملت نامیده شده، این است که از طرف خداوند به پیامبران املاء و دیکته شده است از این نظر واژه ملت همانند کلمه مکتب است. رک: مفردات الفاظ القرآن، ذیل واژه ملل.

۴ - خلیل بن احمد فراهیدی، کتاب العین، محمد بن حسن ابن درید، کتاب جمهرة اللغة، با مقدمه و تحقیق: رمزی منیر، ج ۱، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۷ م، سعید خوری الشرتونی، اقرب الموارد، محمد بن مکرم این منظور، لسان العرب؛ اسماعیل بن حماد جوهری، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربیه، ابو القاسم حسین، راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن؛ فخرالدین طریحی، مجمع البحرین؛ احمد بن محمد فیومی، المصباح المنیر فی غریب شرح الکبیر. در بعض کتب لغت تفاوتی بین دین و ملت گذاشته شده که دین را به خدا و فرد پیرو می‌توان اضافه کرد مانند: دین خدا، دین زید ولی واژه ملت نه به خدا اضافه می‌شود نه به فرد پیرو بلکه فقط به رهبر مأمور از طرف خدا اضافه می‌شود (رک: مجمع البحرین، مفردات و اقرب الموارد) ولی با توجه به آیات قرآن که واژه ملت به افراد پیرو اضافه شده مانند: مله قوم، ملتنا، ملتکم و ملتهم، این تفاوت صحیح نمی‌باشد.

مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ...» بقره (۲) ۱۳۰ (وچه کسی - جز آنکه به سبک مغزی گراید- از آیین ابراهیم روی بر می تابد.)

وهم بر آیین غیر الهی مانند : «... إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ» یوسف (۱۲) ۳۷ (من آیین قومی را که به خدا اعتقاد ندارند و منکر آخرتند رها کرده ام.)

بنابراین می توان گفت ملت، به یک راه و روش و مجموعه فکری اطلاق می شود که مردم طبق آن عمل می کنند.

مفهوم قرآنی این واژه با مفهومی که امروزه مصطلح فارسی زبانان است و از آن کلمه ملیّت را مشتق کرده اند متفاوت است زیرا ملت در زبان فارسی به معنای قوم، گروه مردم و مجموعه افراد یک کشور است^۱ و این مفهوم در قرآن با واژگانی چون امت، قوم، ناس، شعوب، قبائل و اهل القری بیان گردیده است.

معنای اصطلاحی ملت در حقوق:

در اصطلاح حقوق بین الملل عمومی به دسته ای از افراد انسانی که عموماً بر خاک معینی سکونت اختیار کرده و دارای وحدت نژاد، زبان و مذهب می باشند بطوری که این وحدت برای آن افراد طرز فکر و تاریخ مشترک بدانگونه ایجاد کند که پیوند همزیستی بین آنها پدید آورد، ملت گفته می شود.^۲

یا گفته اند: معنای حقوقی - سیاسی ملت این است که گروهی انسان که اعضاء آن احساس کنند بوسیله عوامل پیوند دهنده مادی و معنوی بهم وابسته اند و با دیگر گروه بندیهای انسانی و افراد تشکیل دهنده آنها تفاوت دارند.^۳

بنابراین ملت در حقوق به اتباع یک کشور که علقه و رابطه عمیقاً مادی و معنوی آنان را پیوند داده است، اطلاق می شود.^۱ چنان که شهید مطهری (قدس سره) می نویسد: واژه ملت به یک

۱- ر.ک: محمد معین، همان؛ علی اکبر دهخدا، همان

۲- ر.ک: محمد جعفر، جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، ج ۱۱، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۰ ش. ذیل واژه ملت

۳- ر.ک: ابو الفضل قاضی، حقوق اساسی و نهادهای سیاسی، تهران، دانشگاه تهران چاپ هفتم ۱۳۸۰ ص ۲۰۵-۲۰۷

واحد اجتماعی گفته می‌شود که دارای سابقه تاریخی واحد و قانون و حکومت واحد و احیاناً آمال و آرمانهای مشترک و واحد می‌باشند مانند ملت آلمان و ملت انگلستان^۲

در اینکه چه عواملی در شکل‌گیری مفهوم ملت دخالت دارند، بینش‌های متفاوتی در این خصوص بوجود آمده است که مهمترین آنها بینش آلمانی و فرانسوی است در بینش آلمانی بر عوامل قومی، نژادی، زبان و مذهب تکیه می‌شود و مسأله نژاد با برجستگی خاصی نمودار شده است ولی در بینش فرانسوی بر اصل اراده زیست دسته جمعی تأکید می‌شود گر چه عوامل دیگری مانند عوامل قومی، نژادی، زبانی و مذهب در تشکل ملت لازم است^۳

برخی دیگر به عناصری مانند: اشتراک در زبان، نژاد، تاریخ، سرزمین، فرهنگ، هدف، کیش، تمایلات و آرمانها اشاره نموده‌اند.^۴

نتیجه اینکه عوامل سازنده ملیت در نظر حقوقدانان عبارتند از: خاک یا سرزمین، زبان، تاریخ، اشتراک در مصالح، تبعیت از قدرت یک حکومت، نژاد، مذهب، اراده زیست دسته جمعی، تمایلات، آرمانها و فرهنگ.

از کاربردهای واژگانی که به معنای ملت فارسی در قرآن است مانند امت، قوم، ناس، شعوب، قبائل و اهل القری^۵ به دست می‌آید که هر یک از موارد مذکور در بالا در نظر حقوقدانان

۱- ر.ک: عمید زنجانی، عباسعلی، فقه سیاسی، چاپ سوم تهران، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۳ ج ۱ ص ۷۰-۷۱

۲- ر.ک: مرتضی مطهری، مجموعه آثار، چاپ اول، تهران انتشارات صدرا، ۱۳۷۵ ج ۱۴ ص ۶۰

۳- ر.ک: ابو الفضل قاضی، حقوق اساسی و نهادهای سیاسی، تهران، دانشگاه تهران چاپ هفتم ۱۳۸۰ ص ۲۰۵-۲۰۷

۴- ر.ک: عمید زنجانی، عباسعلی، فقه سیاسی، چاپ سوم تهران، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۳ ج ۱ ص ۷۰-۷۱؛ سید خلیل خلیلیان، حقوق بین الملل اسلامی، چاپ دوم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۶ ص ۱۳۳

۵- آل عمران (۳)، ۱۰۴، ۱۱۳؛ قصص (۲۸)، ۲۳؛ یونس (۱۰)، ۱۹؛ اعراف (۷)، ۱۶۰؛ بقره (۲)، ۱۳۴، ۱۴۱، مائده، ۶۶، انعام، ۳۸، ۴۲، اعراف، ۱۵۹، ۱۶۴، ، نساء، ۴۱، رعد، ۳۰، نحل، ۳۶، ۶۳، حج، ۳۴، ۶۷، مؤمنون، ۴۴ از موارد یاد شده و کاربرد های دیگر استفاده میشود که قرآن کریم واژه امت به معنای گروه و جماعت با مشترکات اختیاری و اجباری و محور هایی با بار معنایی مثبت و منفی را با هم در نظر گرفته و بر انسان، جن و حیوانات اطلاق کرده است.

می تواند ملاک تحقق امت (= ملت فارسی) باشد چنانکه راغب اصفهانی می نویسد: «امت به معنای جماعتی است که امری آنها را جمع کرده باشد این امر جامع می تواند دین واحد، زمان واحد و یا مکان واحد باشد و نیز می تواند اجباری یا اختیاری باشد.»^۱

به هر حال مقصود ما از واژه ملت و امت (بدون قید) در این نوشتار معنایی است که شامل مجموعه‌ای مانند «قبیله» که مجموعه خانواده‌هایی که در جد اعلی با هم مشترکند و مجموعه‌های درون یک قبیله مانند «خانواده» که متشکل از زن و شوهر و فرزندان و فرزندان زادگان و همسران فرزندان است را در بر می‌گیرد و نیز مجموع مردم یعنی مجموعه تشکیل یافته از قبیله‌ها که نظام واحد و قانون واحدی بر آنها حکومت می‌کند را در بر دارد و نیز علاوه بر مردم شامل دولت نیز می‌شود زیرا که همه افراد جامعه اعم از مردم و دولت مکلف به فرامین قرآن هستند دلیل این مدعا عام بودن و مطلق بودن خطابه‌های قرآنی است و نیز برخی آیات با ظهور بیشتری این مطلب را مطرح می‌کنند به عنوان مثال آیه: «تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ» بقره (۲) ۱۳۴ و ۱۴۱ (آن جماعت [امت یعقوب] را روزگار به سر آمد دستاورد آنان برای آنان و دستاورد شما برای شماست و از آنچه آنان می‌کرده‌اند شما بازخواست نخواهید شد.)

خطاب این آیه شامل همه امت که به پیامبر (صلی الله علیه و آله) ایمان آورده یا حضرت برای آنان مبعوث شده می‌شود^۲ و در این آیه از مجموعه افراد به عنوان امت یاد شده و بیان می‌دارد که هر امتی مسئول عمل خویش است.

قرآن و روایات مفسر آن

بحث ما در این نوشتار، قرآنی است به این معنا که مدعیات بایستی مستند قرآنی مستقیم داشته باشد و این بدان معنا نیست که از تفاسیر و سایر کتبی که در ارتباط با قرآن نوشته شده استفاده نشود بلکه به این معنا است که وارد بحث‌های حقوق بین الملل غیر قرآنی نشویم.

با توجه به مفاهیمی که بیان شد روشن می‌شود که:

اولاً: آیین، شامل احکام حقوقی و اخلاقی می‌شود.

۱ - حسین راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، با تحقیق: صفوان عدنان داوودی، چ ۱، بیروت: دار

الشامیه، ۱۴۱۶ ق. ذیل واژه

۲ - ر.ک: محمد حسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، چ ۳، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۹۷ ق. ج ۱

ثانیاً: مراد از همزیستی، همان روابط و تعامل است.

ثالثاً: ملل شامل همه افراد و گروه‌ها اعم از خانواده، قبیله، مجموع مردم و دولت و پیروان نحله‌های دینی و ملل ملحد و مشرک می‌شود
رابعاً همه افراد جامعه اعم از مردم و دولت مکلف به فرامین قرآن هستند.

۲) قلمرو تحقیق

مسلمانان در دنیایی زندگی می‌کنند که اکثریت آنرا غیر مسلمانان تشکیل می‌دهند از طرفی اسلام خود را جهانی معرفی می‌کند و لازمه جهانی بودن این است که دستورهای راجع به غیر مسلمانان داشته باشد و آیین همزیستی با آنان را بیان کند.

۱. آیین همزیستی در این نوشتار روابط اخلاقی و حقوقی اعم از فردی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، نظامی و قضایی مسلمانان با غیر مسلمانان اعم از دولتها و ملتها و نیز اقلیت‌های متعهد، اهل ذمه و اهل امان را دربر می‌گیرد.

۲. محدوده بحث ما هر گونه تعامل و برخوردی را شامل است که دولت اسلامی و مسلمانان در چارچوب دولت اسلامی و به رهبری کسی که صلاحیت رهبری را دارد با دیگر گروه‌ها و دولتهای غیر مسلمان و حتی فرد فرد غیر مسلمان باید داشته باشند

۳. بحث ما شامل مرتد نمی‌شود گرچه مرتد نیز از ملل غیر مسلمان محسوب می‌شود ولی محدوده بحث ما شامل کسانی که مسلمان بوده و از اسلام خود برگشته‌اند، نمی‌شود

۴. گرچه معنای آیین به معنای شیوه برخورد و تعامل است و تعامل معنایی طرفینی دارد ولی شیوه برخورد غیر مسلمانان با مسلمانان از دایره بحث ما خارج است. و ما تنها به آیین همزیستی مسلمانان با غیر خودشان خواهیم پرداخت.

۵. چنانکه پیش از این گذشت بحث ما قرآنی است به این معنا که مدعیات بایستی مستند قرآنی مستقیم داشته باشند بنابراین بحث ما شامل آیین همزیستی از دیدگاه روایات و حقوق بین الملل نمی‌شود و اگر به روایات و نظر فقها پرداخته شده صرفاً به عنوان مؤید بوده است.

۳) اهداف

بی گمان حکومت اسلامی و مسلمانان در ارتباط با دیگران محدودیتهایی دارند که این محدودیت‌ها، از تعهد به یک سری دستورهای مذهبی و اصول ارزشی مایه می‌گیرد و اینگونه نیست که تنها حفظ منافع ملی، محور و معیار همزیستی باشد یکی از اهداف نگارش این رساله

بررسی آیات قرآن و بدست آوردن اصول کلی آیین همزیستی با غیر مسلمانان است تا بتوانیم فروع احکام حقوقی و اخلاقی با آنان را بدست بیاوریم

در مرحله دوم، هدف دیگر از نگارش این رساله بدست آوردن آیین همزیستی مسلمانان با غیر مسلمانان است در این نوشتار برانیم تا با استفاده از کلام نورانی وحی به بیان گوشه‌ای از احکام حقوقی و اخلاقی در ارتباط با گروه‌های غیر مسلمان که ذکری از آنها در قرآن کریم به میان آمده است، پردازیم. و در بیان احکام امور جزئی اگر نص خاص راجع به آن یافتیم به آن عمل می‌کنیم و گرنه باید حکم آن را از اصول کلی که مستفاد از قرآن است استخراج کنیم.

در دنیای امروز و با توجه به شرایط ویژه آن، مسأله چگونگی برخورد اسلام با غیر مسلمانان چه در داخل کشور با اقلیت‌های مذهبی و چه در خارج کشور با کشورهای غیر مسلمان اهمیت زیادی دارد و یکی از اهداف این رساله تحلیل آیات شریفه و استخراج آیین همزیستی است به گونه‌ای که جلوی افراط و تفریط‌هایی که در کتب و نشریات جدید و به اصطلاح روشنفکرانه از سویی و در برخی کتب قدیم و به اصطلاح متحجرانه از سوی دیگر، وجود دارد گرفته شود.

۴) اهمیت و ضرورت تحقیق

۱. بی تردید با توجه به نیازهای گوناگون بشر به همدیگر همزیستی یک ضرورت اجتناب ناپذیر است و این همزیستی نیازمند به قانونمندی‌های گوناگون دارد و گرنه به ظلم و تجاوز می‌انجامد، حقوق پایمال می‌گردد و چالش‌های اجتماعی رخ می‌نماید ما براین باوریم که ارائه آیین همزیستی ملل از دید اسلام و قرآن و بررسی هنجارهای مطلوب آن یکی از نیازهای مبرم اخلاقی و حقوقی است.

۲. همانگونه که در پیشینه بیان می‌شود در هیچ منبع مربوط به حقوق بین الملل اسلام، آیین همزیستی ملل از دیدگاه اسلام و قرآن بصورت جامع و منسجم مطرح نشده است و کتاب‌هایی که در ارتباط با موضوع این رساله است یا به بیان آیات پرداخته‌اند و یا به ذکر آیاتی چند همراه با ترجمه اکتفا کرده‌اند و یا به یکی دو تا از اصول همزیستی و احیاناً به برخی آیین حقوقی پرداخته‌اند و احکام اخلاقی را ذکر نکرده‌اند بنابراین ضرورت داشت آیین همزیستی ملل از دیدگاه قرآن به صورت جامع مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

۳. بیش از ۵۰ کشور مسلمان وجود دارد که با کشورهای غیر مسلمان دارای روابط مختلف اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و ... هستند از سوی دیگر در خود این کشورها زندگی مسلمانان به شکل‌های گوناگون با گروه‌ها و مذاهب غیر مسلمان پیوند خورده و تأثیر متقابل میان آنها وجود دارد و بدیهی است که حکومت اسلامی و مسلمانان در ارتباط با دیگران محدودیتهایی

دارند که این محدودیت‌ها، از تعهد به یک سری دستورهای مذهبی و اصول ارزشی مایه می‌گیرد و اینگونه نیست که تنها حفظ منافع ملی، محور و معیار همزیستی باشد از این رو استخراج اصول همزیستی با غیر مسلمانان از قرآن - مهمترین منبع شناسایی نظرات اسلام - ضروری است تا در عمل زمینه درست همکاری کشورهای مسلمان و مسلمانان با دیگر کشورها و نیز با غیر مسلمانان فراهم شود.

۴. موضوع رساله علاوه بر کاربردی بودنش از حساسیت و اهمیت ویژه برخوردار است چرا که پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، اسلام را به عنوان یک نظام اجتماعی - سیاسی در دنیای معاصر معرفی کرد، اثبات صلاحیت نظام اسلام برای اداره جامعه در بعد داخلی و خارجی مستلزم مباحث اساسی و زیر بنایی است و یکی از آن مباحث اساسی، تکلیف اسلام و مسلمانان در ارتباط با غیر مسلمانان است از این رو لازم بود مسأله آیین همزیستی با ملل غیر مسلمان روشن شود.

۵. همواره کسانی آگاه یا ناآگاه اساس روابط اسلام با غیر مسلمانان را یا تنها بر جنگ و خصومت و یا تنها بر صلح و دوستی دانسته‌اند از این رو لازم بود روشن شود که آیا اساس روابط با غیر مسلمانان بر کدامیک از این دو استوار است.

۶. فقیهان اسلام در روابط بین المللی مانند بسیاری دیگر از مسائل حقوق اجتماعی دارای نظریه‌های متفاوت و گاه متضاد هستند در گذشته که جوامع روابط گسترده‌ای با همدیگر نداشتند این اختلاف نظرها مانند امروز مشکل آفرین نبوده است ولی امروزه با توجه به گستردگی روابط از سویی و تأکید زیاد - ولو در ظاهر - بر رعایت حقوق بشر از سوی دیگر موجب شده است هر گونه اختلاف نظر در مسائل حقوق بین الملل بتواند برای دولت‌ها مشکل آفرین باشد به همین علت باید تلاش گسترده‌ای در جهت یکسان سازی نظریه‌ها و رسیدن به نتیجه نهایی و راهکار عملی صورت داد بنابراین استخراج اصول روابط و آیین همزیستی از قرآن می‌تواند گامی نخست در این زمینه باشد و امیدواریم بتوانیم با توفیق از خدای منان و دوری جستن از تفسیر برای گامی مؤثر در این جهت برداریم.

۵ (سوالات اصلی و فرعی تحقیق

همانطور که دانسته شد «آیین همزیستی ملل» مفهوم گسترده‌ای دارد چرا که «آیین» شامل حقوق و اخلاق است و «ملل» شامل همه انسان‌ها اعم از پیروان ادیان الهی و غیر الهی و حتی مشرکان می‌شود.

آنچه در درجه نخست مورد توجه ماست بررسی آیات و روایات ذیل آن و شناخت آیین حقوقی و اخلاقی مسلمانان با غیر مسلمانان است به دیگر سخن، آن سؤالی که محرک ما در این نوشتار و سؤال اصلی ما است این است که آیا برای غیر مسلمانان اعم از مشرک و اهل کتاب حقوقی در اسلام مشخص و مقرر گردیده است یا نه؟ و آیا قرآن این کتاب آسمانی که آخرین کتاب الهی است و جاودانی و جهانی بودن از ویژگی‌های آن است، راجع به ارزش‌های اخلاقی و حقوقی در روابط با غیر مسلمانان چه راهکارهایی را ارائه داده است؟ پاسخ به این سؤال ابعاد مختلفی دارد؛ مانند اینکه:

جوامع غیر اسلامی و غیر مسلمانان چند دسته هستند؟
گستره کاربرد کافر در آیات قرآن تا چه میزان می‌باشد؟
واژه مشرک در آیات قرآن شامل اهل کتاب می‌شود یا نه؟
آیا اسلام میان مشرکان و اهل کتاب فرق گذاشته است؟
قلمرو اهل کتاب چه گروه‌هایی را شامل می‌شود؟
معاهدین و حربی‌ها چه کسانی هستند؟ چه نوع عقد و قراردادهایی با غیر مسلمانان جایز است؟

اصول و قواعد کلی همزیستی با کافران چیست؟
از دید آیات قرآن اهل هدنه، اهل ذمه و امان چه حقوقی را دارا می‌باشند؟
روابط فردی، خانوادگی، اجتماعی، اخلاقی و حقوقی مسلمانان با غیر مسلمانان چگونه باید باشد؟

با توجه به آیات شریفه، روابط فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، قضایی و حقوقی، با غیر مسلمانان چگونه باید ترسیم شود؟

این چند سؤال نمونه‌ای از سؤالاتی است که امروزه به شکل‌های گوناگون در مجامع مختلف مطرح می‌شود و ما در این رساله در حد توان در صدد پاسخگویی به آنها از قرآن کریم و روایات مفسر آن هستیم امید است با یاری و عنایت خاص خداوند بزرگ بتوانیم به این هدف در حد امکان نائل آییم.

۶) روش تحقیق

مهمترین منبع شناسائی ملل غیر مسلمان و آیین حقوقی و اخلاقی آنان قرآن و سنت است و ما در این بحث از میان این دو منبع به منبع نخست یعنی قرآن و تفاسیر آن و برای شاهد به

روایات ذیل آیه مراجعه نمودیم و بالطبع روش تحقیق در این رساله، نظری و به صورت استنباط و استنتاج از مطالبی است که با مطالعه کتابخانه‌ای به دست آمده است.

منابع اصلی ما در این رساله قرآن کریم، کتب آیات الاحکام، تفسیر، روایات مفسر قرآن، و احیاناً کتب فقهی و برخی کتب حقوق بین الملل اسلامی بوده است که پس از استخراج آیات از قرآن و بیان مفاهیم واژگان آن با استفاده از سیاق آیات و روایات مفسر آن و اصول ادبیات عرب و در نظر گرفتن اقوال مفسران و صاحبان کتب آیات الاحکام به تفسیر آیه پرداخته‌ایم. شایان ذکر است که در این مقاله در حد امکان سعی شده است محوریت قرآن حفظ شود و از پرداختن به بحث‌های غیر قرآنی پرهیز شود و نیز در حد امکان از منابع تفسیری و فقهی شیعه و اهل سنت بهره برده‌ایم.

۷) پیشینه بحث، نوآوری‌ها

با نگاهی اجمالی به کتب دانشمندان مسلمان در می‌یابیم که از صدر اسلام تاکنون کتابهای زیادی چه بصورت مستقل و چه در ضمن مباحث تفسیری، آیات الاحکام و کتب فقهی و حقوقی در موضوع آیین همزیستی ملل تألیف شده است. ما نخست به بیان قدیمی‌ترین کتاب‌ها در این زمینه می‌پردازیم سپس به برخی از کتاب‌های معاصرین اشاره خواهیم کرد. از اولین نوشته‌ها در زمینه آیین همزیستی ملل کتاب‌هایی است که با عنوان «سیر» نوشته شده است.

واژه «سیر» در کتب لغت جمع سیره است و سیره به معنای رفتار و کردار و خلق و خوی آمده است ولی از قرن دوم به بعد دو معنای اصطلاحی برای این واژه درست شد اولین معنا برای مفرد این واژه و دوم برای جمع این واژه ۱- در اصطلاح تاریخ، سیره به معنای شرح حال زندگی رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) و گفتار و کردار نیک آن حضرت در صلح و جنگ است مانند سیره ابن هشام. سیره وقتی که به صورت مطلق بکار رود به همین معنا می‌باشد. ۲- در اصطلاح حقوق اسلامی «سیر» به صورت جمع به معنای رفتار دولت اسلامی در روابط با جوامع غیر مسلمان است. چنانکه سرخسی در کتاب المبسوط می‌نویسد: «السیر: جمع سیره، و به سمی هذا الكتاب لأنه يبين فيه سيرة المسلمين في المعاملة مع المشركين من اهل الحرب، و مع اهل العهد منهم، من المستأمنين و اهل الذمة...»^۱ بدان که واژه سیر، جمع کلمه سیره است. وجه تسمیه این کتاب به سیر

۱- ظافر قاسمی، الجهاد و الحقوق الدولیه العامه فی الاسلام، ج ۱، بیروت: دار العلم للملايين ۱۹۸۲ م.

آن است که در آن سیره مسلمانان در رفتار با مشرکان، از کفار حربی، معاهدان از آنها اعم از مستأمن، اهل ذمه و... بیان شده است.

خلاصه آن که اصطلاح «سیره» از نظر لغوی به معنای اخلاق و رفتار و روش بود سپس در معنای رفتار پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در جنگ و صلح بکار رفته و جمع این واژه (سیر) به رفتار حاکمان مسلمان با کشورهای غیر مسلمان و با غیر مسلمانان اطلاق شده است بنابراین از این دو اصطلاح، اصطلاح دوّم مرتبط با موضوع این رساله است. به چند مورد از قدیمی ترین کتاب‌ها که با عنوان «سیر» نوشته شده است به ترتیب زمانی اشاره می‌شود.

۱- اولین کسی که در موضوع «سیر» مطلب نوشته است زید بن علی بن الحسین (شهادت: ۱۲۲هـ) است. که کتاب «المجموع» را تألیف نمود این کتاب فصلی تحت عنوان کتاب السیر به این موضوع پرداخته است این کتاب با همین نام و بار دیگر با عنوان المسند للامام زید چاپ شده است.

۲- السیر ابوحنیفه

۳- سیر اوزاعی، تألیف: عبد الرحمن اوزاعی از علمای قرن دوم (۸۸-۱۷۵) این دو کتاب باقی نمانده ولی از ردّ و انتقادهایی که به این دو کتاب شده، به اصل وجود آنها پی می‌بریم

۴- علم السیر و المغازی، تألیف محمد بن اسحاق (متوفای ۱۵۱ق.) از فقیهان شیعه.

۵- کتاب الخراج و الرد علی سیر الاوزاعی نوشته ابویوسف (متوفای ۱۷۶ق.) کتاب خراج به درخواست هارون عباسی نوشته شده است

۶- دو کتاب «السیر الصغیر» و «السیر الکبیر» محمد شیبانی (متوفای ۱۸۲ق.) این دو کتاب ناظر بر کتاب «السیر اوزاعی» است. محمد بن احمد بن ابی سهل سرخسی از علماء قرن ۴ (متوفای ۴۸۳ق.) شرحی بر سیر کبیر شیبانی نگاشته است.

۷- السیر ابراهیم فزاری (متوفای ۱۸۸)

کتبی که نام برده شد از کتب پیشینیان است ولی امروزه کتاب‌های زیادی در این زمینه تألیف یافته است که از باب نمونه به چند مورد آن اشاره می‌کنیم

- ۱- فقه سیاسی اسلام (جلد سوم، حقوق بین الملل اسلام) عباسعلی عمید زنجانی
- ۲- فقه سیاسی حقوق تعهدات بین المللی و دیپلماسی در اسلام عباسعلی عمید زنجانی
- ۳- مبانی حکومت اسلامی، جعفر سبحانی

- ۴- فقه سیاسی اسلام، ابوالفضل شکوری
- ۵- حقوق بین الملل اسلامی، سید خلیل خلیلیان
- ۶- الاسلام و العلاقات الدولیه فی السلم و الحرب خدیجه أبواتله
- ۷- جنگ و صلح از دیدگاه حقوق و روابط بین الملل، عالیه ارفع
- ۸- العلاقات الاجتماعیه بین المسلمین و غیر المسلمین فی الشریعه الاسلامیه و اليهودیه و المسیحیه و القانون، ابوالعینین بدران
- ۹- سلوک بین المللی دولت اسلامی، محمد حمید الله ترجمه و تحقیق: مصطفی محقق داماد
- ۱۰- العلاقات الدولیه فی الاسلام مقارنه بالقانون الدولی الحدیث، دکتر وهبه زهیلی
- ۱۱- حقوق و وظایف غیر مسلمانان در جامعه اسلامی، روح الله شریعتی
- ۱۲- اسلام و حقوق بین الملل، محمد رضا ضیائی بیگدلی
- ۱۳- الاستعانة بغير المسلمين فی الفقه الاسلامی، عبدالله طریقی
- ۱۴- حقوق غیر المسلمین فی بلاد الاسلام، صالح بن حسین عاید
- ۱۵- حقوق قراردادهای بین المللی در اسلام، عباسعلی، عظیمی شوشتری
- ۱۶- احکام السلطانیة، فراء، ابی یعلی محمد بن حسین و ماوردی، علی بن محمد بن حبیب بصری
- ۱۷- الجهاد و الحقوق الدولیه العامه فی الاسلام، ظافر القاسمی
- ۱۸- پایان نامه همزیستی مسالمت آمیز در اسلام و حقوق بین الملل، محمد مهدی کریمی نیا دیگر فقیهان اسلام اعم از شیعه و اهل سنت به طور معمول در مباحث فقهی خود، عمدتاً در کتاب الجهاد و یا در کتب تفسیر و آیات الاحکام به موضوع رابطه دولت اسلامی با دولتهای دیگر و رابطه مسلمانان با غیر مسلمانان در زمان جنگ و صلح پرداخته اند.^۱

۱- راجع به پیشینه رک: سید مصطفی محقق داماد، تدوین و تحوّل علم «سیر» (حقوق بین الملل اسلامی)، مجله تحقیقات حقوقی، ص ۱۹، شماره ۲۳-۲۴، زمستان ۷۷؛ محمد، حمید الله، سلوک بین المللی دولت اسلامی، ترجمه و تحقیق: مصطفی محقق داماد، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۸۰ ش. صص ۳۱، ۱۲۳ الی ۱۳۰؛ عبد الحکیم سلیمی، نقش اسلام در توسعه حقوق بین الملل، چ ۱، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) ۱۳۸۲ ش. صص ۱۴۱ الی ۱۴۷؛ سید خلیل خلیلیان، حقوق بین الملل اسلامی، چاپ دوم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۶ ص ۵۹ الی ۶۳

با توجه به آنچه از پیشینه این بحث بیان شد نکاتی چند حائز اهمیت است که در ذیل بدان اشاره می‌شود

اول این که مطالب موجود شامل مباحث حقوق بین الملل و اصطلاحات خاص آن یا مباحثی تاریخی است و در موارد کمی به آیین همزیستی پرداخته شده است.
دوم این که در مواردی هم که به آیین همزیستی پرداخته شده جنبه قرآنی و تفسیری نداشته یا بصورتی کم رنگ و در حد استشهاد به آیه و بیان ترجمه آن اکتفا شده است.

سوم این که در تحقیقات‌های جدید نیز گرچه در لابلای کتاب‌هایی که در زمینه فقه سیاسی تألیف شده است مطالبی راجع به موضوع مورد بحث ما دیده می‌شود لکن مطالب موجود عمدتاً قرآنی نبوده بلکه یا از جنبه حقوق بین الملل و یا از جنبه فقهی و روائی به مسأله پرداخته‌اند.

چهارم این که گرچه مطالب فراوانی به صورت پراکنده در کتب تفسیر و آیات الاحکام راجع به این موضوع آمده است ولی هیچ کتاب جامعی با عنوان آیین همزیستی ملل از دید قرآن یا عنوانی به همین معنا در کتب پیشینیان و معاصرین به چشم نمی‌خورد.^۱

اما در خصوص پایان نامه‌ها نیز علاوه بر پایان‌نامه‌های مؤسسه و مدرسه عالی امام خمینی به کتاب «چکیده پایان‌نامه‌های علوم قرآنی»^۲ مراجعه شد، در این کتاب عنوان ۱۰۰۰ پایان‌نامه علوم

۱- علاوه بر کتابخانه مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی ره کتابخانه‌هایی که از طریق شبکه الکترونیک (نرم افزارمدیریت بانکهای اطلاعاتی نوسا، مورد جستجو قرار گرفت عبارتند از:

الف- کتابخانه پژوهشکده حوزه و دانشگاه

ب- کتابخانه دانشگاه امام صادق - علیه السلام -

ج- کتابخانه‌های مشهد شامل: آستان قدس رضوی، دانشگاه مشهد ۱، دانشگاه مشهد ۲ و دانشگاه مشهد ۳

د- کتابخانه ملی

ه- کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران

و- کتابخانه دانشگاه تربیت مدرس تهران

ز- مرکز آموزش تخصصی تفسیر و علوم قرآنی

ح- مرکز تحقیقات تربیت اسلامی وابسته به آموزش و پرورش

ط- پایگاه اطلاع رسانی اسلامی (پارسا) (شامل فهرست کتاب‌ها و مقالات نشریاتی که از سال ۱۳۷۸ تاکنون نگاشته شده است، و نیز CD کتبی، مشتمل بر فهرست کتاب‌های نگاشته شده در ده سال گذشته در ایران).

۲- جعفر نکونام؛ چکیده پایان نامه های علوم قرآنی؛ چ ۱، بی‌جا: نشر رایزن، ۱۳۷۸ ش.

قرآنی و تفسیر از سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۸ش، گرد آمده است. در این پایان نامه‌ها که مربوط به دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی شهرهای گوناگون ایران است نیز پایان نامه‌ای که به موضوع مورد بحث ما پرداخته باشد به چشم نمی‌خورد. با بررسی‌هایی که صورت گرفت تنها به دو پایان‌نامه برخورد نمودیم که در ذیل به آنها اشاره می‌کنیم.

یکی از پایان‌نامه‌هایی که اخیراً راجع به این موضوع نگاشته شده پایان نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات و معارف اسلام با عنوان حقوق اهل کتاب و چگونگی روابط مسلمانان با آنان در قرآن، توسط موسی احمدی است که در بهار سال ۱۳۸۰ دفاع شده است موضوع این پایان نامه اولاً اخص از موضوع پایان نامه ماست زیرا فقط به بیان روابط مسلمانان با اهل کتاب پرداخته است ثانیاً به همه اصول و کلیات روابط با غیر مسلمانان اشاره نکرده است. ثالثاً جنبه قرآنی و تفسیری بصورتی کم رنگ مطرح شده است.

پایان‌نامه دیگر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد فقه و حقوق اسلامی، مدرسه عالی شهید مطهری با عنوان: بررسی کلیات قواعد حقوق بین الملل اسلام از دیدگاه قرآن، است. همانگونه که از عنوانش پیداست در این تحقیق سعی نویسنده بر این بوده که کلیات قواعد حقوق بین الملل از آیات قرآن استخراج شود. موضوع این پایان نامه اولاً اخص از موضوع مورد بحث ماست زیرا همانطور به پیش از این بیان شد آیین شامل حقوق و اخلاق می‌شود. ثانیاً در این تحقیق به همه اصول و قواعد پرداخته نشده است و بیشتر سعی نویسنده بر این بوده تا سیستم‌های مختلف حقوق بین الملل مورد نقد و بررسی قرار بگیرد و برتری حقوق بین الملل اسلام به اثبات برسد. اما راجع به مقالات، در رایانه (نرم افزار مدیریت بانکهای اطلاعاتی نوسا، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی - ره -) در بخش نشریات فارسی و نمایه و نیز در کتابخانه مؤسسه بخش نشریات و مجله‌ها، درخصوص این موضوع مقالات زیادی به چشم می‌خورد که همگی اخص از موضوع پایان‌نامه ما بوده و تنها به یک موضوع در این خصوص پرداخته‌اند.^۱

۱- به عنوان نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: محمدحسن نجفی، ورود کافران به مسجدها و مکانهای مقدس، مجله فقه، شماره ۱۰، زمستان ۱۳۷۵؛ و مقاله‌های: پاکی و ناپاکی کافران، ازدواج با کافران، روابط اقتصادی با کافران. در مجله فقه شماره ۷؛ سید محمد حسین موسوی مبلّغ، روابط حقوقی مسلمانان با کفار از نگاه قرآن، فصلنامه پژوهشهای قرآنی، شماره ۴، ص ۲۱۱، زمستان ۱۳۷۴